

Research Article

Compensation for losses caused by transgenic products

Jaber rezaei joneid^۱, behnam ghanbarpoor^۲, Mohammad alamzadeh^۳

Received: ۲۰۲۲/۱۱/۱۲

Accepted: ۲۰۲۲/۱۲/۰۸

Abstract

The Harmful or non-harmful transgenic products are still unclear. This article is organized in a descriptive-analytical way, with the aim of investigating the compensation of losses caused by transgenic products, it states the basics and methods of compensation of damages caused by these products, and in response to the question that, if the harm of these products is proven; On what basis can we; Should we claim the damages that have been caused to the victim? Based on civil responsibility, which is divided into two contractual and non-contractual responsibilities, if there is a contract, there is no problem to compensate the damage, but if there is no contract; In order to compensate for the damages, the injured party must prove the fault of the agent of the harmful act, but considering that it is difficult to prove such a thing, strict liability is paid attention to in order to facilitate the compensation of damages caused by transgenic products. Due to the fact that not only the government has a social responsibility towards the people, but it is also responsible for granting permission for transgenic products. Based on this, the authors believe in strict responsibility, not only the government should be responsible for compensation for the damages caused by genetically modified products, but a compensation fund should also be established to better secure the rights of the victims.

Keywords: Transgenic, civil responsibility, strict responsibility, social responsibility of the government, compensation fund.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

^۱ - PhD student, Department of Private Law, at Qaemshahr branch, Islamic Azad University, Qaemshahr, Iran.

^۲ - Assistant Professor, Department of Law, Qaemshahr Branch, Islamic Azad University, Qaemshahr, Iran. (corresponding author)

^۳ - Assistant Professor, Department of Law, Qaemshahr Branch, Islamic Azad University, Qaemshahr, Iran.

مقاله پژوهشی

جبران ضرر و زیان ناشی از محصولات تراریخته

جابر رضائی جنید^۴، بهنام قنبرپور^۵، محمد عالم زاده^۶

۲

مبانی فقهی حقوق اسلامی

چکیده

زیانبار یا غیر زیان بار بودن محصولات تراریخته همچنان مبهم هستند مقاله حاضر به روش توصیفی - تحلیلی سامان یافته است با هدف بررسی جبران ضرر و زیان ناشی از محصولات تراریخته، مبانی و روش های جبران خسارات ناشی از این محصولات را بیان می کند و در پاسخ به این پرسش که، در صورت اثبات مضرات این محصولات؛ بر چه اساس و مبنایی می توانیم؛ خساراتی که به زیان دیده وارد شده است را مطالبه نماییم؟ بر مبنای مسئولیت مدنی که به دو مسئولیت قراردادی و غیر قراردادی تقسیم می شود اگر قراردادی موجود باشد، مشکلی برای جبران خسارت نیست اما اگر قراردادی موجود نباشد؛ زیان دیده برای جبران خسارات باید تقصیر عامل فعل زیان بار را اثبات نماید اما با توجه به این که اثبات چنین کاری سخت است برای تسهیل جبران خسارات ناشی از محصولات تراریخته به مسئولیت سخت توجه می شود با توجه به این که نه تنها دولت در برابر مردم مسئولیت اجتماعی دارد بلکه در خصوص محصولات تراریخته وظیفه ی اعطاء مجوز را بر عهده دارد بر همین اساس نگارندگان با عقیده بر مسئولیت سخت، نه تنها دولت، برای جبران خسارات ناشی از محصولات تراریخته مسئول باشد بلکه جهت تامین بهتر حقوق زیان دیدگان صندوق جبران خسارت نیز تاسیس شود.

واژگان کلیدی: تراریخته، مسئولیت مدنی، مسئولیت سخت، مسئولیت اجتماعی دولت، صندوق جبران خسارت.

جبران ضرر و زیان ناشی از محصولات تراریخته

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی

^۴ - دانشجوی دکتری، گروه حقوق خصوصی، واحد قائم شهر، دانشگاه آزاد اسلامی، قائم شهر، ایران.

^۵ - استادیار، گروه حقوق، واحد قائم شهر، دانشگاه آزاد اسلامی، قائم شهر، ایران. (نویسنده مسئول)

^۶ - استادیار، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد قائم شهر، دانشگاه آزاد اسلامی، قائم شهر، ایران.

تراریخته با انتقال ژن از موجودات و گیاهان زنده به موجودات و گیاهان زنده دیگر حاصل می شود و مشمول تغییر ژن اولیه و اصلی می باشد در خصوص محصولات تراریخته نظرات مخالف و موافق وجود دارد و مخالفین معتقدند محصولات تراریخته دارای ضرر می باشد و به عنوان نمونه باعث ایجاد بیماری در مصرف کنندگان خواهد شد اما در مقابل موافقین محصولات تراریخته اعتقاد دارند که این محصولات دارای مزیت می باشد و به عنوان مثال با توجه به افزایش جمعیت در آینده یکی از کاربرد های محصولات تراریخته افزایش تولید می باشد بنابراین کمبود غذا، گرسنگی و فقر در آینده به واسطه ی محصولات تراریخته حل می شود. در این راستا یکی از تکالیف دولت این است که زندگی مناسب برای مردم ایجاد نماید بر همین اساس با توجه به افزایش جمعیت برای این که در آینده مشکلات بحران کمبود غذا حل شود دولت در راستای محصولات تراریخته دخالت دارد و در این زمینه اشخاصی با اخذ مجوز از دولت، در زمینه محصولات تراریخته فعالیت دارند نکته ی مهم این است که در مورد مضرات این محصولات ادعاهایی صورت گرفت که همچنان در حالت تردید قرار دارد با این وجود؛ این پژوهش با هدف بررسی جبران ضرر و زیان ناشی از محصولات تراریخته، مبانی و روش های جبران خسارات ناشی از این محصولات را بیان می کند و در پاسخ به این پرسش که، اگر مضرات این محصولات به اثبات برسد؛ تحت چه شرایطی و بر چه مبنایی می توانیم خسارات وارده به زیان دیده را جبران نماییم؟ و جهت تسهیل در جبران ضرر وارده به زیان دیده، چه راهکارهایی داده می شود؟

در خصوص پیشینه و سوابق تحقیقات به عمل آمده در زمینه مسئولیت مدنی ناشی از محصولات تراریخته می توان گفت پژوهش های پراکنده ای به شرح ذیل صورت گرفته است به عنوان مثال: محقق محترم: خرام، سید امین، (۱۳۹۹). در مقاله ای تحت عنوان مسئولیت مدنی ناشی از تولید و فروش محصولات تراریخته به نظریه خطر توجه دارد به عبارتی کسانی که محیط خطرناکی را ایجاد می کنند و از آن محیط خطرناک نفعی به دست می آورند مسئول جبران خسارات باشند همچنین محققان محترم دیگر نظیر: بیگدلی، سعید، بدیع صنایع اصفهانی، امین (۱۳۹۳). در مقاله ای تحت عنوان مبنای مسئولیت مدنی ناشی از محصولات غذایی اصلاح شده ژنتیکی (تراریخته) از میان مبنای مسئولیت مدنی بیشتر به مسئولیت محض توجه نموده است. اما نوآوری پژوهش حاضر و تفاوت آن با تحقیقات مشابه این است که نگارندگان در این پژوهش کوشیدند نخست فواید و مضرات محصولات تراریخته را بیان نمایند سپس توجه ویژه به مبنای مسئولیت مدنی ناشی از محصولات تراریخته نمودند و در نهایت نویسندگان دیدگاه برتر و آخر را جهت جبران خسارات به عنوان مسئولیت سخت انتخاب کردند چراکه بر مبنای این مسئولیت نه تنها نیازی به اثبات تقصیر کلیه دارندگان مجوز از سوی زیان دیده نمی باشد بلکه عامل زیان جهت خلاصی خود از مسئولیت نمی تواند در برابر زیان دیده نسبت به اثبات تقصیر دیگری اقدام نماید. البته این مقاله جهت تسهیل در جبران ضرر و زیان ناشی از محصولات تراریخته راهکار ها و روش های جدیدی را ارائه نمودند که عبارت است از این که، نه تنها دولت به دلیل مسئولیت اجتماعی و دخالت وی در جهت اعطاء مجوز های ناشی از محصولات تراریخته مسئول جبران خسارات باشد بلکه جهت تامین بهتر حقوق زیان دیدگان، صندوق جبران خسارت تاسیس شود.

۱. مفهوم شناسی تراریخته

۱-۱. تعریف تراریخته

تراریخته به موجودی گفته می شود که از انتقال ماده ژنتیکی یک موجود زنده به یک موجود زنده ی دیگری به وجود آمده باشد یعنی تغییر دادن ژن اولیه و اصلی. (امانی، ۱۳۹۲: ص ۶۵).

۱-۲. انواع محصولات تراریخته

محصولات تراریخته با توجه به اینکه در مورد آن اختلاف نظر وجود دارد؛ برای مصرف مردم جهان به بازار کشورها عرضه می شود بر همین اساس بسیاری از مردم حق دارند از انواع محصولات تراریخته آگاهی داشته باشند بنابراین؛ شایع ترین محصولات تراریخته سویا، روغن (کانولا یا کلزا)، ذرت، پنبه هستند. (مهدی زاده و دیگران، ۱۳۹۰: ص ۱۱۵).

۱-۳. خطرات محصولات تراریخته

الف- مقاومت نسبت به آنتی بیوتیک (عباسی، رزمخواه، حیدری، ۱۳۹۳: ص ۱۴۶).

ب- ایجاد مشکل در فرآیند تولید مثل و باروری و رشد نوزادان (عباسی، رزمخواه، حیدری، ۱۳۹۳: ص ۱۴۷).

پ- ایجاد تومور (غدد) سرطانی (عباسی، رزمخواه، حیدری، ۱۳۹۳: ص ۱۴۸).

ت- از میان رفتن حاصل خیزی خاک (واحدی، ملاپراهمیمی، ارزانیان کرم الهی، ص ۳).

۱-۴. فوائد محصولات تراریخته

با توجه به این که در مورد محصولات تراریخته احتمال ورود ضرر در صورت مصرف، وجود دارد بر همین اساس موافقین به فوائد این محصولات برای جواز استفاده از آن ملاحظه می نمایند که عبارت است از:

الف- استفاده از این تکنولوژی موجب افزایش بهره وری و راه حلی مناسب برای مساله رفع بحران غذا می باشد.

ب- دستکاری ژنتیکی موجب کاهش استفاده از سموم شیمیایی در محصولات کشاورزی می شود.

پ- در اثر دستکاری ژنتیکی، با تولید محصولاتی همراه خواهد بود که نه تنها ارزش غذایی بالایی دارد. (یزدان پناه، فروزانی، بختیاری، ۱۳۹۵: ص ۱۰۸). بلکه ماندگاری این محصولات بیشتر خواهد بود و برای مدت زمان بیشتری با کیفیت باقی خواهند ماند. (یزدی صمدی، شاه نجات بوشهری، ۱۳۸۰: ص ۱۴).

ت- کاشت محصولات دستکاری ژنتیکی شده به دلیل احتیاج به سموم کمتر، منفعت بیشتری دارد. (یزدان پناه، فروزانی، بختیاری، ۱۳۹۵: ص ۱۰۸).

و همچنین محیط در برابر سموم که مواد شیمیایی دارند حفظ خواهد شد. (یزدی صمدی، شاه نجات بوشهری، ۱۳۸۰: ص ۱۴).

ث- رشد در شرایط نامطلوب اقلیمی، خاکی و منطقه ای.

ج- افزایش تولید محصولات غذایی و دامی و از بین بردن فقر و گرسنگی.

چ- تولید واکسن.

ح- پیشگیری و درمان بسیاری از بیماری های ژنتیکی و غیر ژنتیکی.

خ- جلوگیری از به وجود آمدن انسان های ناقص الخلقه و دارای بیماری ژنتیکی جسمی و روحی. (اسمعیلی پرزان، رجایی پور، رزمی، ۱۳۹۶: ص ۵۲).

د- جنگل زدایی کمتر که با افزایش جمعیت، دنیا نیاز به تخریب جنگل بیشتر می شود اما اگر غذای کافی برای این جمعیت فراهم شود نیازی به جنگل زدایی نیست.

ذ- کاهش قیمت غذا و اگر تولید محصولات افزایش پیدا کند قیمت آن کاهش میابد. (یزدی صمدی، شاه نجات بوشهری، ۱۳۸۰: ص ۱۴).

۲. مبانی مسئولیت مدنی و ارتباط آن با محصولات تراریخته

در این قسمت می خواهیم به مبانی مسئولیت مدنی ناشی از محصولات تراریخته بپردازیم و در نهایت جهت تسهیل در جبران خسارات، دیدگاه و روش های ارجح را مورد تجزیه و تحلیل قرار بدهیم.

۲-۱. مسئولیت قراردادی

در قرارداد ها، اگر کسی تعهد ناشی از قرارداد را انجام ندهد، طرف مقابل حق دارد از او خسارت بگیرد و قانون مدنی آن را خسارت عدم انجام تعهد نامیده است. (کاتوزیان، ۱۳۷۷: ص ۱۷). هر جا که تعهد ناشی از قرارداد انجام نمی شود و اجرای مستقیم آن نیز (بدون اینکه مانع خارجی سبب آن باشد) امکان نداشته باشد، مسئولیت قراردادی مطرح است. (کاتوزیان، ۱۳۹۷: ج ۴، ص ۱۳۸). زمانی یک شخص می تواند براساس مسئولیت قراردادی مطالبه ی جبران خسارات وارده به خود را بکند که اولاً بین زیان دیده و عامل ورود ضرر قرارداد نافذی حکومت کند. (کاتوزیان، ۱۳۹۷: ج ۱، ص ۶۶). منظور از قرارداد نافذ یعنی؛ علاوه براینکه برای ایجاد مسئولیت قراردادی بین طرفین قرارداد وجود داشته باشد بلکه لازم است آن قرارداد صحیح و نافذ باشد زیرا از قرارداد باطل یا غیرنافذ هیچ تعهدی ناشی نمی شود تا متخلف، از انجام آن فعل زیان بار (عدم انجام تعهد) متعهد محسوب شود در صورتی که قرارداد منعقد شده باطل باشد مسئولیت احتمالی طرفین نسبت به یکدیگر مسئولیت مدنی به مفهوم خاص همان مسئولیت قهری یا قانونی است که زیان دیده باید ورود زیان به خود را در اثر تقصیر دیگری به اثبات برساند. (حسینی نژاد، ۱۳۷۰: ص ۶۹ و ۷۸). دوماً خسارت، ناشی از اجرا نکردن مفاد این قرارداد باشد. فقدان یکی از این دو شرط مسئولیت را از زمره مسئولیت های قراردادی خارج و تابع قواعد ضمان قهری می سازد. (کاتوزیان، ۱۳۹۷: ج ۱، ص ۶۶). بنابراین، اگر در رابطه با محصولات تراریخته قراردادی نافذ منعقد شده باشد اگر مضرات محصولات تراریخته؛ که از طریق قرارداد صحیح فروخته شده است؛ به اثبات برسد فروشنده به دلیل فروش محصولات زیان بار و عدم انجام تعهد مسئول جبران خسارات وارده به زیان دیده خواهد بود از جهتی مسئولیت قراردادی دارای کاربرد می باشد؛ زیرا؛ اگر بین خریدار و واردکننده محصولات تراریخته؛ قراردادی نافذ حاکم باشد واردکننده مذکور صرف عدم انجام تعهد به عبارتی صرف زیان بار بودن محصولات تراریخته؛ در برابر زیان دیده مسئولیت دارد اما نقدی بر مسئولیت قراردادی وارد است

لاکن با تحقق شرایط جبران خسارات؛ در صورت زیان بار بودن محصولات تراریخته؛ واردکنندگان محصولات تراریخته که دارای مجوز می باشند در برابر زیان دیدگان مسئول جبران خسارات هستند اما نکته ی مهم این است که در اکثر موارد بین واردکننده و مصرف کننده نهایی؛ قراردادی منعقد نمی شود زیرا مصرف کننده نهایی از فروشندگانی که واسطه می باشند این محصولات را خریداری می نماید در حالی که یکی از متصدیانی که می تواند مسئول جبران خسارات ناشی از این محصولات باشد؛ واردکنندگان هستند بلکه چنین مسئولیتی شامل اشخاصی که واسطه هستند نخواهد شد چراکه آن ها دارای مجوز در خصوص محصولات تراریخته نیستند همچنین از نظر واسطه ها اصل بر این است که واردکنندگان با توجه به داشتن مجوز، ایمنی این محصولات را جهت واردات رعایت کرده اند و حتی اگر مصرف کننده نهایی حق رجوع به فروشنده ی خود یا واسطه را داشته باشد در این خصوص نیز؛ بین این دو شخص در اکثر موارد قراردادی منعقد نمی شود و همچنین حتی اگر ذکر شود هر خریداری حق رجوع به فروشنده خود دارد تا به واردکننده اصلی برسد چنین کاری نیز موجب طرح دعای متعدد و اتلاف وقت خواهد شد زیرا هزینه های سنگینی برای جبران خسارات پرداخت می شود بر همین اساس مسئولیت قراردادی به طور کامل و جامع نمی تواند برای جبران خسارات؛ موثر باشد.

۲-۲. مسئولیت غیر قراردادی

فرضی است که شخص از تعهدات قانونی و عمومی سرپیچی کند و در نتیجه به دیگری ضرر زند برای مثال، قانون فرمان می دهد که در رفتار و گفتار خود محتاط باشید، بی مبالاتی و بی احتیاطی نکنید، تهمت ننزید، آدم نکشید. (کاتوزیان، ۱۳۷۷: ص ۱۸). یا مثلا در پروتکل جهانی ایمنی زیستی کارتاها بیان شده است صادرات و واردات محصولات تراریخته باید با ارزیابی مخاطرات آن باشد و اقدامات لازم جهت کاهش خطرات آن انجام شود، تا برای مصرف کنندگان مضر نباشد اکنون اگر کسی به این تکالیف عمومی که قانون برای همه مقرر داشته است، عمل نکند و در نتیجه ی این تخلف؛ خسارتی به دیگری زند، باید آن را جبران کند. (ج.ر) ریشه ی این مسئولیت، پیمان بین او و زیان دیده نیست؛ تخلف از تکالیف قانونی است که برای همه وجود دارد. (کاتوزیان، ۱۳۷۷: ص ۱۸). بنابراین؛ در مسئولیت قهری یا قانونی چون قراردادی وجود ندارد این زیان دیده است که باید به عنوان مدعی ثابت کند که به وی ضرر وارد شده است. (کاتوزیان، ۱۳۷۷: ص ۱۵۸). ما در ایران در خصوص محصولات ترا ریخته که به مصرف مردم برسد با چندین واسطه و اشخاص مواجه هستیم که مهمترین آن؛ در مورد مسئولیت مدنی محصولات ترا ریخته زیان بار، ما با اشخاصی چون واردکنندگان مواجه هستیم و همه ی این اشخاص در حوزه ی فعالیت خود در خصوص محصولات ترا ریخته نه تنها باید مجوز داشته باشند بلکه تعهداتی ازجمله ارزیابی خطرات و کاهش خطرات آن را تضمین می کنند البته متعهد می شوند با رعایت ایمنی این محصولات وارد شود بنابراین در صورتی که به اثبات برسد که این محصولات در اثر مصرف به مصرف کنندگان ضرر وارد کرده است باید جبران خسارات صورت بگیرد زیرا به استناد این قانون آگاه خواهیم شد که با توجه به اینکه واردات محصولات ترا ریخته در ایران توسط اشخاص حقیقی یا حقوقی با مجوز دستگاه های اجرایی و همراه با تضمین سلامت انسان ها و حفظ محیط زیست می باشد پس اگر در آینده به اثبات برسد که در اثر مصرف این محصولات به مصرف کننده ضرر وارد شده است و حافظ محیط زیست نبوده اشخاص حقیقی یا حقوقی که مجوز واردات را کسب کرده اند باید مسئول جبران ضرر و زیان باشند مگر اینکه این اشخاص حقوقی تحت عنوان واردکننده مدعی باشند که محصولات ترا ریخته ای که ما در اختیار فروشندگان قراردادیم تا در اختیار مصرف کنندگان قرار دهند سالم بوده ولی در اثر قاچاق محصولات تراریخته زیان بار در اختیار فروشنده و

در نهایت مصرف کننده قرار گرفت در این صورت باید ادعای خود را به اثبات برسانند که عامل قاچاق محصولات تراریخته زیان بار چه کسی بوده؟ یا به اثبات برسانند فروشنده هم در این کار نقش داشته است و یا اینکه ادعای اکره و اجبار در واردات این محصولات به کشور داشته باشند که در این صورت نیز، اگر این ادعا به اثبات برسد به جای وارد کننده، مکره یا اکره کننده مسئول است بنابراین اگر مدعی علیه ثابت کند که خسارت ناشی از فعل شخص ثالث است، می‌تواند از مسئولیت، خود را مبرا کند اما اگر شخص ثالثی مرتکب تقصیری شده است که با تقصیر مدعی علیه در ایجاد خسارات شریک بوده است در این صورت مسئولیت این دو در مقابل زیان دیده تضامنی است. (حسینی نژاد، ۱۳۷۰: ص ۸۵ و ۹۶). ولی در قراردادهای مسئولیت به نسبت سهم هر مسئول در ایجاد خسارت است. (حسینی نژاد، ۱۳۷۰: ص ۸۶). اما در این قسمت باید معلوم شود اشخاص چگونه می‌توانند در مورد واردات محصولات تراریخته دارای مسئولیت باشند؟ همان طور قبلاً اشاره شد اگر قرارداد میان طرفین باشد به راحتی قابل اثبات است که چه شخصی وارد کننده است؟ و چه شخصی تعدی و تفریط کرده است؟ و این شخص چه نوع از محصول ترا ریخته را فروخته است؟ و در مواردی ممکن است یک مصرف کننده که در اثر مصرف این محصولات آسیب دیده است برای اینکه اقامه دعوی نماید با توجه به اینکه قراردادی بین ایشان و واردکننده وجود ندارد اثبات تقصیر آن‌ها با مصرف کننده است به عبارت دیگر براساس نظریه تقصیر زیان دیده باید تقصیر واردکننده ی محصولات تراریخته را به اثبات برساند بنابراین؛ زیان دیده باید ثابت نماید چه شخصی محصولات تراریخته ی زیان بار را وارد کرده است؟ و چه شخصی تعدی و تفریط کرده است که موجب ورود ضرر به ایشان شده است؟

اما نقدی بر مسئولیت مبتنی بر تقصیر وجود دارد؛ لکن اثبات تقصیر واردکننده از سوی زیان دیده، دشوار است. (کاتوزیان، ۱۳۷۷: ص ۲۲). چون بین زیان دیده و وارد کننده محصولات تراریخته در اکثر موارد قراردادی وجود ندارد بر همین اساس جبران ضرر نیازمند این است که زیان دیده معلوم نماید کدام واردکننده، محصولات تراریخته ی زیان بار را وارد کرده است، که با استفاده از آن؛ مصرف کنندگان؛ زیان دیده محسوب می‌شوند؟ اگرچه طبق ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی برای جبران خسارات به ویژه در مواردی که قراردادی وجود ندارد نظریه تقصیر اصل است اما در مورد محصولات تراریخته همچنان ادعاهایی در مورد مضرات آن شده است به عبارتی سلامتی این محصولات در حالت شک و تردید است و حتی وارد کنندگان محصولات تراریخته متعهد به رعایت ایمنی این محصولات هستند براساس نظریه ی تقصیر نه تنها در مواردی اشتیاق واردکنندگان تراریخته در رعایت ایمنی این محصولات و ترجیح تضمین منفعت عموم بر منفعت شخصی می‌کاهد بلکه در زمان اثبات ورود ضرر، کار زیان دیدگان برای جبران خسارات سخت و گاهی غیر ممکن خواهد بود همچنین نکته ی مهم این است که، (ج.ر) در حقوق ایران طبق ماده ی یک قانون مسئولیت مدنی مبنای مسئولیت مدنی، تقصیر است لکن مسئولیت های بدون تقصیر استثناء است و نیاز به تصریح دارد (صفایی، رحیمی، ۱۳۹۹: ص ۶۵). و نمونه ی بارز آن در حقوق ایران در قسمت ضمان قهری یا مسئولیت غیر قراردادی طبق ماده ۳۲۸ قانون مدنی هرکسی مال غیر را تلف کند ضامن است اعم از این که از روی عمد تلف کرده باشد یا بدون عمد و بدون عمد می‌تواند خطا باشد می‌تواند خطا نباشد یعنی رابطه ی سببیت عرفی بین فعل و ضرر برای جبران خسارت کافی است البته در تسبیب برخی با استناد به ماده ی ۳۳۳ و ۳۳۴ ق.م.معتقدند هرکسی سبب تلف مال دیگری شود در صورتی ضامن است که تقصیر وی ثابت شود اما در پاسخ به این استدلال، بیان می‌شود در تسبیب قاعده ماده ۳۳۲ ق.م. است و مواد ۳۳۳ و ۳۳۴ ق.م. حکم استثنایی هستند بنابراین در ماده ۳۳۲ ق.م. بیان شده است هرگاه یک نفر سبب تلف مالی را ایجاد کند و دیگری مباشر تلف شدن آن مال بشود، مباشر مسئول

است نه مسبب، مگر این که سبب اقوی باشد به نحوی که عرفا اتلاف مستند به او باشد بنابراین قسمت اخیر این ماده به استناد عرفی توجه دارد و در تسبیب این امر به عنوان قاعده است بنابراین در مورد محصولات تراریخته دارندگان مجوز از قبیل وارد کنندگان در زمینه ی واردات این محصولات دخالت دارند و این محصولات را به کشور وارد می کنند اگر در آینده ثابت شود مردم با مصرف آن بیمار شدند این جا وارد کنندگان مباشر تلف نیستند بلکه سبب تلف هستند بنابراین با توجه به حکمی که از ماده ۳۳۲ قانون مدنی به عنوان قاعده برداشت می شود رابطه ی سببیت عرفی بین فعل و ضرر برای جبران خسارات کافی است یعنی عرفا ضرر ناشی از محصولات تراریخته به مصرف کنندگان، مستند به واردکنندگان است.

۳-۲. نظریه تضمین حق

این نظریه به وسیله ی استارک در فرانسه ارائه شده است و نظریه های تقصیر و ایجاد خطر تنها به آثار و ارزیابی کار واردکننده زیان پرداخته است و نقض حق زیان دیده و تضمین قانون گذار از آن را فراموش کرده است. (کاتوزیان، ۱۳۹۷: ج ۱، ص ۱۹۷). حق حیات و حق بر تمامیت جسمی و مالکیت از حقوقی است که در مقام اجرای هیچ حقی نمی توان به آن ها لطمه زد برای مثال، در حقوق مربوط به اتلاف مال و جان از طرف قانون گذار تضمین شده است. پس متجاوز به حق، مسئول جبران زیان ناشی از آن است، هرچند کار قابل ملامتی نیز انجام نداده باشد بنابراین، در نظریه تضمین حق، بین خسارات بدنی و مالی از یک سوء و خسارات معنوی و اقتصادی از سوی دیگر، تفاوت گذارده شده است: در دسته نخست بدون توجه به تقصیر عامل زیان، در هر حال باید جبران شود لیکن در مورد خسارات معنوی و اقتصادی، اگر همراه با زیان های بدنی و مالی نباشد، مسئولیت در صورتی ایجاد می شود که مرتکب کار زیان بار، مقصر باشد. (کاتوزیان، ۱۳۹۷: ج ۱، ص ۱۹۹).

لازم به ذکر است؛ در زمینه ی محصولات تراریخته اشخاص متعددی با اخذ مجوز فعالیت دارند و یکی از این اشخاصی که دارای مجوز برای فعالیت هستند، واردکنندگان محصولات تراریخته می باشند بر همین اساس یکی از شرایط اخذ مجوز، ارزیابی مخاطرات به گونه ای باشد خطر آن کاهش پیدا نکند و اگر با وجود اختلاف نظر هایی که وجود دارد، روزی ثابت شود در اثر استفاده از این محصولات ضرر وارد شده است به نوعی واردکنندگان محصولات تراریخته برخلاف تعهدات و مجوز خود عمل نمودند بر همین اساس با واردات این محصولات به مصرف کنندگان ضرر وارد کرده اند عمدتاً ضرر هایی که در اثر این محصولات وارد می شود و مورد توجه مخالفین می باشد ضرر جسمی، بدنی، جانی و مالی است و خساراتی است که باعث ایجاد بیماری در انسان ها می شود و منافات با حق حیات آن ها نیز دارد آن چه مسلم است زیان دیده برای جبران ضرر های مذکور طبق این نظریه نیازی به اثبات تقصیر عامل زیان ندارد در نتیجه مرتکبین فعل زیان بار یا دارندگان مجوز واردات محصولات تراریخته در برابر زیان دیده مسئول می باشند اما اگر شخص زیان دیده بخواهد ضرر های معنوی را جبران نماید طبق این نظریه مکلف است تقصیر عامل فعل زیان بار را به اثبات برساند.

۴-۲. استناد عرفی بین فعل عامل و ضرر وارده

برخی حقوق دانان معتقدند در تسبیب، مسبب برای این که در برابر خسارات وارده مسئول باشد تقصیر وی باید ثابت شود. به عنوان مثال در مواردی بیان کرده اند همین اندازه که سرایت ناشی از تقصیر او باشد، برای تحقق تسبیب کافی

است. (کاتوزیان، ۱۳۹۷: ج ۲، ص ۶۶). به ویژه به مواد ۳۳۳ و ۳۳۴ ق.م.ا.ستناد می‌جویند. (کاتوزیان، ۱۳۷۷: ص ۳۰). اگر این نظریه پذیرفته شود برای این که وارد کنندگان محصولات تراریخته مسئول جبران خسارات ناشی از آن باشند تقصیر آن‌ها باید به اثبات برسد لکن در این خصوص برخی استدلال‌های مختلف نمودند تقصیر را در تسبیب شرط نمی‌دانند معتقدند نظریه تقصیر در تسبیب پذیرفتنی نیست زیرا خواهیم دید اتلاف اعم از به مباشرت یا به تسبیب است و در هر صورت ضمان آور است، چه تقصیر باشد چه تقصیر نباشد بلکه فقیهان تسبیب را اتلاف بالتسبیب می‌نامند و استناد دو ماده ۳۳۳ و ۳۳۴ ق.م.ا. برای شرط دانستن تقصیر در تسبیب و تعمیم آن به همه موارد اتلاف به تسبیب نادرست است. (دیلمی، ۱۳۹۷: ص ۲۹). و بیشتر حقوق دانان ایرانی و بسیاری از فقیهان پذیرفته‌اند که تقصیر در تسبیب شرط نیست و کارکردی جز اسناد عرفی زبان به عامل آن ندارد اگرچه ماده ۳۳۵ ق.م.ا. در صورت تصادم دو وسیله نقلیه مسئولیت را متوجه طرف مقصر می‌داند، ولی مبنای این ماده اسناد عرفی است زیرا در جایی که شخصی مقصر و دیگری بی تقصیر باشد، عرف زبان را به شخص مقصر نسبت می‌دهد و ماده ۱۲۱۶ ق.م.ا. صغیر و مجنون را که اراده و تقصیر ندارند، مسئول می‌داند و این ماده از لحاظ منشاء زبان (اتلاف- تسبیب) اطلاق دارد بنابراین ملاک قابلیت انتساب عرفی زبان به عامل زبان است و دلایل دیگر این دسته از حقوق دانان این است که گاهی قانون گذار به صراحت به اسناد عرفی اشاره داشته است و در ماده ۳۳۲ ق.م.ا. به اسناد عرفی اشاره دارد و به تقصیر توجه ندارد لکن برابر این ماده در اجتماع سبب و مباشر، سبب هنگامی مسئول است که اقوی باشد به نحوی که عرفاً اتلاف مستند به او باشد. (دیلمی، ۱۳۹۷: ص ۳۰). زیرا؛ به نظر می‌رسد طبق ماده ۳۳۲ ق.م.ا. سبب در صورتی مسئول است که اتلاف عرفاً مستند به او باشد لکن ماده ۳۳۲ ق.م.ا. در بحث ایجاد مسئولیت برای سبب به عنوان قاعده است و ماده ۳۳۳ و ۳۳۴ ق.م.ا. یک حکم استثنایی می‌باشد البته در مواردی نیز قانون گذار حکم‌های استثنایی در مورد کفایت استناد عرفی در تسبیب تصریح کرده است. (ج.ر.) به عنوان مثال ماده ۶۳۹ ق.م.ا. درباره مسئولیت ناشی از عیب کالا ی مستعاره، معیر در صورتی مسئول است که عرفاً مسئول قلمداد شود بنابراین برای مسئولیت معیر، احراز رابطه سببیت عرفی کافی است. (دیلمی، ۱۳۹۷: ص ۳۰). همچنین طبق ماده ۴۹۸ ق.م.ا. در تسبیب اثبات تقصیر لازم نیست چراکه اگر شیئی توسط انسان یا وسیله نقلیه حمل گردد به نحوی از انحا موجب جنایت گردد حمل کننده ضامن دیه است و چیزی تحت عنوان اثبات تقصیر اشاره ای نشده است و طبق ماده ۵۲۶ ق.م.ا. هرگاه دو یا چند عامل، برخی به مباشرت و برخی به تسبیب در وقوع جنایتی تاثیر داشته باشند عاملی که جنایت مستند به اوست ضامن است و چنانچه جنایت مستند به تمام عوامل باشد، به طور مساوی ضامن می‌باشند مگر تاثیر رفتار مرتکبان متفاوت باشد که در این صورت هریک به میزان تاثیر رفتارشان مسئول هستند بنابراین در این ماده به استناد عرفی توجه دارد و در بحث مربوط به محصولات تراریخته به عنوان مثال ما با اشخاص ذیل مواجه هستیم:

الف- وارد کننده؛ که دارای مجوز هستند ب- واسطه‌ها؛ فروشندگانی هستند که دارای مجوز نمی‌باشند. همه ی این اشخاص در صورت اثبات مضرات محصولات تراریخته سبب ورود خسارت شناخته می‌شوند اما اگر بخواهیم طبق ماده ۵۲۶ ق.م.ا. استدلال بکنیم باید بررسی بکنیم ضرر وارده منتسب به کدام یک می‌باشد بدواً ممکن است به این شکل استدلال شود واردکننده به دلیل داشتن مجوز ۷۰ درصد و شخص واسطه به دلیل نداشتن مجوز ۳۰ درصد مسئول باشد اما با توجه به اطلاق ماده ضرر وارده باید مستند به عامل باشد بنابراین وقتی واردکننده در راستای مجوز خود ایمنی این محصولات را تعهد می‌کند در کنار آن واسطه‌ها برای فروش که دارای مجوز نیستند اصل را بر این می‌گذارند

که دارندگان مجوز، ایمنی این محصولات را رعایت کرده اند بنابراین در این مورد عرفاً ضرر منتسب به واسطه ها نمی باشد بلکه مستند به دارندگان مجوز می باشد.

زیرا، حقوق دانانی مثل دکتر کاتوزیان اعتقاد به این دارند در تسبیب تقصیر باید ثابت شود تا مسبب مسئول باشد بیشتر به مواد ۳۳۳ و ۳۳۴ ق.م.ا.ستناد می نمایند. (کاتوزیان، ۱۳۷۷: ص ۳۰). در حالی که ما نمی توانیم با استناد به دو ماده بیان نماییم در تسبیب، مسبب برای این که مسئول جبران خسارات باشد حتماً باید تقصیر وی ثابت شود بلکه ماده ۳۳۲ ق.م.ا. در مورد استناد عرفی در تسبیب می تواند به عنوان حکم عام باشد و ماده ۳۳۳ و ۳۳۴ ق.م.ا. که تقصیر شرط است به عنوان حکم خاص در تسبیب است و علاوه بر آن در بسیاری از موارد با توجه به مواد قانونی متعدد که ذکر شده است احکام های خاص و استثنایی نیز وجود دارد که در تسبیب استناد عرفی ضرر به عامل، کفایت می کند بنابراین؛ در بحث مربوط به مصولات تراریخته متصدیان واردات محصولات تراریخته به واردات این محصولات می پردازند و اگر روزی ثابت شود در اثر این محصولات ضرر وارد شده است دارندگان مجوز واردات سبب ورود خسارات به مردم شدند به عبارتی آن ها فعل زیان بار مرتکب شدند و محصولات تراریخته زیان بار را وارد نمودند و با مصرف آن ضرر وارد شد عرفاً ورود ضرر به فعل دارندگان مجوز واردات بر می گردد در کنار موارد ذکر شده با توجه به این که حساسیت خاصی در مورد این محصولات وجود دارد و حتی در قوانین توجه به ارزیابی مخاطرات این محصولات دارد تا خطر آن کاهش پیدا نکند و همین محصولات مصرف روزانه ی مردم می باشد جهت حمایت از حق حیات انسان ها، تضمین حقوق مادی و معنوی آن ها و جلوگیری از ترجیح کسب منفعت شخصی نسبت به کسب منفعت عموم، جهت مسئول دانستن واردکنندگان محصولات تراریخته در خصوص ضررناشی از این محصولات استناد عرفی ضرر وارده به فعل آن ها کفایت می کند.

۲-۵. قاعده لاضرر

از میان قواعد فقهی، قاعده ی لاضرر از مهم ترین و شایع ترین و عام ترین قواعد فقهی است که کلیات آن مورد اتفاق همه ی فقیهان بود. (عمید زنجانی، ۱۳۸۶: ج ۱، ص ۱۰۸). بنابراین قواعد فقهی که که صاحب نظران در خصوص دستکاری ژنتیکی گیاهان و جانوران استناد می جویند قاعده لاضرر و لاضرار است و دفع ضرر محتمل است. (فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق: ج ۱۹، ص ۲۳). بر مبنای قاعده ی لاضرر هیچ کسی نباید به دیگری ضرری وارد کند و این قاعده از میان تمام قواعد فقهی ارتباط بسیار نزدیکی با موضوعات مربوط به محصولات تراریخته دارد و در بحث جبران خسارات، این قاعده به تمامی کسانی که در اثر مصرف محصول تراریخته متحمل ضرری شدند؛ کمک می کند. آیه شریفه لَا تُضَارَّ وَالِدَةُ بَوْلِدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ

این آیه نهی کرده است مادران و پدران را از ضرر زدن به فرزندان و یا نهی کرده است هریک را از ضرر زدن به دیگری به واسطه فرزندان و به هر حال از این آیه برمی آید که ضرر زدن هرکس به دیگری ممنوع و نامشروع است. (عمید زنجانی، ۱۳۸۶: ج ۱، ص ۱۱۳). حدیث ابن اثیر حدیث مرسلی در کتاب نهایه آورده است قال رسول الله لاضرر و لاضرار فی الاسلام (عمید زنجانی، ۱۳۸۶: ج ۱، ص ۱۱۳). روایت دیگری هم در کتاب کافی از امام محمدباقر (ع) به این معنی که پیامبر قضاوت نموده است شفعه بین شرکا در زمین و خانه فرموده است لاضرر و لاضرار (محمدی، ۱۳۷۹: ص ۱۴۷-۱۴۸). حدیث کلینی از امام صادق که فرمود: لیس له ذلک هذا الضرار (عمید زنجانی، ۱۳۸۶: ج ۱، ص ۱۱۴).

پس هیچ ضرر و زانی نباید جبران نشده باقی بماند یک قاعده‌ی عقلی است که در همه‌ی نظام‌های حقوقی مورد توجه قرار گرفت و در حقوق اسلام هم روایت لاضرر ولاضرار فی الاسلام اشاره به این قاعده دارد بنابراین هرکسی به هر نحوی به دیگری خسارتی وارد کند باید آن را جبران کند و اگر تحت اجبار به دیگری ضرر وارد کند اجبار کننده باید ضرر وارده را جبران کند و اگر شخص مضطر، به ناچار به دیگری ضرری وارد بکند اگرچه فعل او مشروع می‌باشد باین حال عدالت اقتضاء می‌کند که خسارت وارده را جبران کند و نمی‌توان ضرر وارد شده به زیان‌دیده را نادیده گرفت. (عبدی پور، ۱۳۷۶: ص ۱۲۴). برداشتی که از موارد فوق الذکر می‌توان نمود این است که، برای جبران ضرر طبق این قاعده چه قرارداد باشد و چه قرارداد نباشد نباید به دنبال اثبات تقصیر عامل زیان باشیم زیرا عرفاً ضرر زیان دیده متناسب به عامل زیان است بنابراین عامل زیان مکلف به جبران خسارات می‌باشد و در رابطه با محصولات تراریخته با استناد به این قاعده آگاه خواهیم شد که هیچ‌کسی نباید به دیگری ضرر وارد کند اگر به اثبات برسد در اثر مصرف این محصولات به کسی ضرر وارد شده است طبق قاعده‌ی لاضرر می‌توان آن شخص اعم از حقیقی یا حقوقی را ملزم به جبران خسارت کرد لکن اشخاصی که به واردات این محصولات می‌پردازند باید دارای مجوز باشند و در عوض اخذ مجوز، نسبت به تعهداتی که طبق قانون برای آن‌ها تعیین شده است، بی‌اعتنا باشند همین که ثابت شود محصولات تراریخته زیان بار است مسئول جبران خسارات وارده هستند چراکه طبق این قاعده شرطی در خصوص اثبات تقصیر برای مسئول دانستن متصدیان واردات محصولات تراریخته وجود ندارد و اشخاص دیگر (واسطه‌ها)؛ که در این خصوص مجوزی ندارند؛ بعد از عرضه‌ی این محصولات به بازار، بدون اثبات تخلف و تقصیر آن‌ها صرف فروش این محصولات، مسئولیتی ندارند چراکه اشخاصی که ارزیابی مخاطرات این محصولات را تعهد کرده‌اند دارندگان مجوز در راستای این محصولات از قبیل واردکنندگان می‌باشند به همین دلیل است که این اشخاص سبب ورود خسارت شوند طبق این قاعده با توجه به توضیحات فوق نسبت به اشخاصی که مجوز ندارند بیشتر ضرر وارده متناسب به آن‌ها می‌باشد.

۲-۶. قاعده اتلاف

براساس مفاد این قاعده هرکس مال دیگری را تلف نماید، ضامن آن مال است. (عمید زنجانی، ۱۳۸۶: ج ۱، ص ۵۷). و این قاعده شامل اتلاف بامباشرت و اتلاف با تسبیب می‌باشد. (عمید زنجانی، ۱۳۸۶: ج ۱، ص ۶۲). به عبارتی هرگاه کسی مستقیماً یا با واسطه به دیگران خسارتی را وارد نماید مسئول می‌باشد. (ج.ر) و زمانی ممکن است با اجتماع سبب و مباشر خساراتی وارد شود به عقیده بسیاری از فقیهان در صورتی (عمید زنجانی، ۱۳۸۶: ج ۱، ص ۶۵). که سبب عاقل، مختار و عامد باشد و عملی که انجام می‌دهد معمولاً به اتلاف منتهی گردد، سبب اقوی از مباشر شمرده می‌شود. (عمید زنجانی، ۱۳۸۶: ج ۱، ص ۶۶). آیه شریفه فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ. پس هرکس به شما تجاوز کرد، همانند آن بر او تعدی و تجاوز کنی. (عمید زنجانی، ۱۳۸۶: ج ۱، ص ۵۸).

سنت؛ النبی (ص) قال: لا يأخذن أحدکم متاع أخیه جاداً و لا لاعباً، من أخذ عصا أخیه فلیردّها

مبادا مال برادر خود را بگیری، خواه از روی جدی باشد یا از روی شوخی، هر گاه عصای کسی را گرفتی، باید آن را رد کنی. (عمید زنجانی، ۱۳۸۶: ج ۱، ص ۶۰).

با توجه به مستندات که ذکر شده است چه قرارداد باشد چه قرارداد نباشد خسارات وارده به زیان دیده باید جبران شود و برای جبران خسارات چیزی به نام تقصیر وجود ندارد به عبارتی از برداشتی که می توان از مستندات فقهی ارائه نمود هرکسی به دیگری خسارتی وارد نماید خسارات وارده باید جبران شود در صورتی که خسارت وارده ممکن است به مباشرت یا به سبب باشد به عقیده بسیار از فقیهان اگر زیان وارده با جمع سبب و مباشر باشد سبب در صورتی مسئول است که اقوی باشد. (ج.ر) البته در خصوص ماده ۳۳۳ ق.م صاحب دیوار، عمارت یا کارخانه، مسئول خساراتی است که از خراب شدن آن وارد می شود مگر این که خرابی در نتیجه عیبی حاصل گردد که مالک مطلع بر آن بوده و یا از عدم مواظبت او تولید شده است به نوعی شرطی که در این ماده ذکر شد مفهومی جزء تقصیر ندارد اما مساله ای که مطرح می شود این است که می توان گفت با توجه به این که غالباً مالک از عیب بنای خویش آگاه است، این ظهور می تواند اجازه قضایی محسوب شود و زیان دیده را از اثبات تقصیر مالک معاف نماید و مالک را موظف کند که برای رهایی از مسئولیت، عدم اطلاع خود را اثبات نماید. (عمیدزنجانی، ۱۳۸۶: ج ۱، ص ۷۱). و استدلال دیگری که می توان نمود که در تسبیب تقصیر نباید شرط باشد طبق ماده ۳۳۲ ق.م هرگاه یک نفر مسبب تلف مالی را ایجاد نماید و دیگری مباشر تلف شدن آن مال بشود، مباشر مسئول است نه مسبب مگر این که سبب اقوی باشد به نحوی که عرفاً اتلاف مستند به او باشد بنابراین، در مواردی که عرفاً بتوان عمل مسبب را قوی تر دانست باید مسئولیت را بر عهده ی او انداخت. (عمیدزنجانی، ۱۳۸۶: ج ۱، ص ۷۰). زیرا در این مورد سبب در صورتی مسئول است، که عرفاً بتوان ضرر را منتسب به عمل مسبب دانست پس به عبارتی اگر جایی کسی سبب ورود خسارت شود همان طور که از مستندات فقهی برداشت می شود به هر شکلی خسارت وارد شود مستقیماً یا غیر مستقیم، ضرر وارده عرفاً به فعل فرد برگردد باید جبران شود و در مقابل این استدلال برخی با استناد به مواد ۳۳۳ و ۳۳۴ ق.م تقصیر را در تسبیب شرط می دانند می توان این پاسخ را داد در مورد تسبیب نیز مواد قانونی وجود دارد که می توان برداشت کرد که بدون اثبات تقصیر مسبب، خسارات وارده باید جبران شود. بنابراین با استناد به آیه قرآن و روایت می توان برداشت کرد ملاک بحث اتلاف است و خسارات وارده باید جبران شود اعم از این که اتلاف با تسبیب یا اتلاف با مباشرت باشد و قیدی به نام تقصیر وجود ندارد. در خصوص محصولات تراریخته متصدیان واردات محصولات تراریخته با اخذ مجوز نسبت به واردات این محصولات خطرناک اقدام می نمایند و اگر به اثبات برسد در اثر مصرف این محصولات به مردم ضرر وارد شده است به عبارتی واردکنندگان محصولات تراریخته سبب ورود خسارت به مردم شده اند و خسارات ممکن است موجب تلف، نقص و عیب حقوق مادی و معنوی مردم از قبیل جان، مال و حیثیت آن ها شود و از مستندات فقهی ارائه شده برداشت می شود هرکسی به دیگری ضرر وارد کرد مکلف به جبران می باشد و قیدی به نام اثبات تقصیر عامل وجود ندارد بنابراین، در این مسیر ممکن است واسطه های دیگری چون فروشندگان موجود باشند که نسبت به فروش محصولات تراریخته اقدام نمایند در حالی که این اشخاص ممکن است دارای مجوز نباشند و ایمنی این محصولات را تعهد نکرده باشند بر همین اساس اشخاصی که در حدود متعارف، بیشتر ضرر وارده به آن ها منتسب می باشد دارندگان مجوز از قبیل واردکنندگان می باشند و به دلیل این که عرفاً ضرر منتسب به آن ها می باشد براساس مستندات فقهی ارائه شده چنین اشخاصی مکلف به جبران زیان وارده به زیان دیدگان خواهند بود.

۲-۷. مسئولیت محض و محصولات تراریخته

هر فروشنده ای در ضمن عقد بیع تعهد می کند که کالایش از ایمنی لازم برای استفاده ی مشتری برخوردار است و گاهی اوقات آخرین مصرف کننده نیز رابطه ی قراردادی با واردکننده ندارد برای اینکه این مصرف کننده از زیر بار اثبات

تقصیر وارد کنندگان فرار کند حقوق دانان اروپایی و آمریکایی این تضمین را گسترش دادند و معتقدند که واردکنندگان تنها در برابر خریدار مستقیم خود ایمنی کالا را تضمین نمی کنند بلکه این تضمین در مقابل تمام مصرف کنندگان کالا است و برخی از حقوق دانان ایران این راه حل را به رویه قضایی ایران پیشنهاد کردند. (جعفری تبار، ۱۳۷۵: ص ۳۵). پس در خصوص محصولات تراریخته بر این اساس می توان کاری کرد، اشخاصی که محصولات تراریخته را وارد می کنند در صورتی که در آینده مضرات آن ها به اثبات رسید واردکنندگان این محصولات در مقابل تمامی مصرف کنندگان مسئول باشند حتی اگر بین واردکننده و مصرف کننده نهایی قراردادی منعقد نشده باشد زیرا رابطه سببیت عرفی نیز بین فعل واردکننده و ضرر وارده وجود دارد. (ج.ر) مسئولیت محض مبتنی بر اثبات تقصیر عامل زیان نمی باشد و در برخی موارد با توجه به شرایطی که موجود است به ویژه مواردی که حق حیات و سلامتی مردم را شامل می شود و کارها به صورت گسترده در کشور انجام خواهد شد می توان تقصیر را به طور استثنایی با صدور حکم خاص از شرایط جبران خسارات حذف کرد با توجه به اینکه هم باید تعداد محصولات تراریخته وارداتی محدود و مشخص باشد، هم اشخاصی که به واردات می پردازند باید دارای مجوز باشند و تعداد آن ها نیز، محدود است؛ بنابراین، در صورت نقض قوانین مربوط به شرایط واردات باید مسئولیت سنگینی برای واردکنندگان محصولات تراریخته در نظر گرفت و از واردات جلوگیری کرد و حتی در صورت رعایت کلیه قوانین در ادامه مضر بودن این محصولات به اثبات برسد، کلیه کسانی که در اثر مصرف این محصولات آسیب دیده اند حتی بدون اثبات تقصیر برای جبران خسارات حق طرح دعوی علیه کلیه دارندگان مجوز واردات، خواهند داشت البته در مسئولیت محض کافی است ثابت شود که مثلاً محصولات تراریخته زیانبار بوده است و در اثر آن به مردم ضرر وارد شده است در این صورت بین فعل زیان بار واردکننده محصولات تراریخته ی دارای مجوز و ضرر وارده به زیان دیده، ارتباط عرفی وجود دارد و چنین انتسابی به واسطه های بعدی از جمله فروشندگان بدون مجوز، ضعیف می باشد جهت تقویت استدلال فوق می توان به ماده ۳۳۲ ق.م.ا استناد نمود که سبب در صورتی مسئول است که اقوی باشد به نوعی اتلاف عرفاً مستند به آن باشد همچنین طبق ماده ی ۲ قانون حمایت از حقوق مصرف کنندگان، کلیه عرضه کنندگان کالا و خدمات، منفرداً یا مشترکاً مسؤول صحت و سلامت کالا و خدمات عرضه شده هستند بنابراین چیزی تحت عنوان تقصیر به کار برده نشد بر همین اساس می تواند مستند قانونی باشد تا مسئولیت محض عرضه کنندگان، واردکنندگان و... محصولات تراریخته را تقویت نماید. (ج.ر)

۲-۷-۱. مسئولیت محض مبتنی بر عملکرد عامل

در مورد مسئولیت محض و پذیرش این نظریه در نظام حقوقی آمریکا با در نظر داشتن از بند الف ماده ۴۰۲ قانون دوم مسئولیت مدنی مصوب سال ۱۹۹۵ ذکر این نکته لازم است که همیشه فرد در مقابل عملکرد خود مسئول می باشد و این اصلی منطقی، عقلایی و عرفی است در نتیجه هر فرد در مقابل اعمالی مسئول است که عرفاً به او منتسب است. (مشایخ، شهبازی نیا، خوئینی، ۱۳۹۶: ص ۴۶). به عبارتی وقتی متصدیان محصولات تراریخته در زمینه ی واردات این محصولات دارای مجوز هستند و نسبت به واردات اقدام می کنند و تعداد آن ها محدود است در صورت زیان بار بودن محصولات تراریخته ما نباید به دنبال این باشیم چه شخصی این محصولات را وارد کرده است؟ و از میان اشخاص؛ کدام یک کالای محصولات تراریخته زیان بار را وارد کرده است؟ و کدام یک تعدی و تفریط کرده است؟ بلکه کلیه ی دارندگان مجوز به دلیل فعالیت و اقدامات آن ها در راستای واردات محصولات تراریخته و در صورت اثبات زیان بار بودن این محصولات به طور مطلق مسئول باشند. (ج.ر)

۲-۷-۲. مسئولیت محض مبتنی بر خطر

قانون تنوع زیستی مالزی مصوب ۲۰۰۷ به طور اختصاصی مبحثی تحت عنوان مدیریت خطر دارد که دربردارنده توجه به خطرات و ضررهای ناشی از موجودات تراریخته و آثار مخرب آن‌ها بر سلامتی انسان، حیوانات، گیاهان، محیط زیست و تنوع زیستی (مهاجر، صفایی، مهدوی دامغانی، ۱۳۹۰: ص ۳۹). بوده و برای جلوگیری از این مخاطرات تدابیر لازم اتخاذ نماید. (مهاجر، صفایی، مهدوی دامغانی، ۱۳۹۰: ص ۳۹). به موجب این نظریه، هرکسی به فعالیتی بپردازد، محیط خطرناکی برای دیگران به وجود آورد و کسی که از این محیط منتفع می شود باید زیان های ناشی از آن را جبران کند. (کاتوزیان، ۱۳۷۷: ص ۲۳ و ۲۴). بنابراین متصدیان محصولات تراریخته با اخذ مجوز به واردات این محصولات می پردازند به همین دلیل اگر مضرات این محصولات به اثبات برسد متصدیان محصولات تراریخته محیط خطرناکی را برای مردم ایجاد کرده اند بنابراین؛ در برابر خسارات وارده باید مسئولیت داشته باشند البته در مورد جبران خسارات ناشی از محصولات تراریخته بر مبنای مسئولیت محض مبتنی بر خطر در خصوص جلوگیری از شکوفایی استعداد ها نقدی وارد نمی شود چراکه در خصوص این محصولات طبق قوانین باید به گونه ای اقدام شود که خطر کمتر داشته باشد بر همین اساس این محصولات برای مردم دارای خطر می باشد اگر مسئولیت های سنگین در این خصوص ملاحظه نشود قدرتمندان در زمینه ی تراریخته منفعت عموم را مورد توجه قرار نمی دهند و منفعت شخصی مورد ملاحظه قرار می گیرد و در این نوع از محصولات احتمال ورود ضرر وجود دارد و در این خصوص حتما باید سختگیری وجود داشته باشد. (ج.ر) همچنین ممکن است به مسئولیت محض مبتنی بر خطر از این جهت که مبنای دقیق برای ایجاد مسئولیت ندارد نقدی وارد شود چراکه ممکن است اشخاص متعددی محیط خطرناکی ایجاد نمایند بر همین اساس براساس چنین نظریه ای همه ی این اشخاص مسئول هستند اما بر اساس نظریه تقصیر دایره ایجاد مسئولیت، افراد کمتری را شامل می شود بر همین اساس شخصی مسئول است که مقصر باشد. (کاتوزیان، ۱۳۷۷: ص ۲۵). مثلاً در خصوص واردات محصولات تراریخته اشخاص متعددی به واردات می پردازند براساس نظریه خطر همه ی آن ها مسئول هستند چون مبنایی جامع برای ایجاد مسئولیت نیست اما براساس نظریه تقصیر شخصی مسئول است که مقصر می باشد و دارای مبنایی دقیق برای ایجاد مسئولیت می باشد اما در پاسخ به چنین نقدی نیز (ج.ر) برخی از حقوق دانان به نظریه مختلط استناد می نمایند به عبارتی بین نظریه خطر و تقصیر می باشد و به نوعی نظریه خطر را تعدیل نمودند و بیان می کنند فعالیتی سبب ایجاد مسئولیت می شود که نامتعارف و غیر عادی باشد. (کاتوزیان، ۱۳۹۷: ج ۱، ص ۱۹۳). به عبارتی جهت تطبیق این امر با محصولات تراریخته به این شکل بیان می شود متصدیان واردات محصولات تراریخته با فعالیت خودشان محیط خطرناکی را ایجاد کرده اند و این اشخاص نه تنها محیط خطرناک ایجاد کرده اند بلکه این فعالیت خطرناک نا متعارف می باشد لازم به ذکر است وقتی بین دانشمندان در مورد زیان بار بودن یا زیان بار نبودن محصولات تراریخته اختلاف نظر وجود دارد و بسیاری معتقد به ایجاد بیماری در انسان ها در اثر مصرف چنین محصولاتی هستند که نیازهای روزانه ی مصرف کنندگان را پوشش می دهد بنابراین اکثریت جامعه و عرف چنین فعالیت خطرناک را نمی پذیرد بر همین اساس بدون اثبات تقصیر عامل فعل زیان بار و همین که ثابت شود ضرر وارده در اثر واردات محصولات تراریخته می باشد که عموم با مصرف آن بیمار شده اند و چنین فعل زیان باری به جهت این که عرفاً بیشتر منتسب به واردکنندگان می باشد می تواند مبنایی برای مسئول دانستن آن ها باشد.

۲-۷-۳. مسئولیت محض مبتنی بر کسب منفعت

همان طور قبلاً اشاره شد نقدی بر مسئولیت محض مبتنی بر خطر وارد شده است و از این جهت که، مبنایی جامع برای ایجاد مسئولیت ندارد و برای اشخاص متعدد مسئولیت ایجاد می کند اما نظریه تقصیر، شخصی را مسئول می داند که مرتکب خطا و تقصیر شده است و مشمول اشخاص کمتری برای ایجاد مسئولیت می شود. (کاتوزیان، ۱۳۷۷: ص ۲۵). البته در پاسخ به چنین نقدی برخی از حقوق دانان به نظریه مختلط استناد نمودند و استدلال آن ها به این شکل است، در صورتی، ایجاد خطر را مبنای مسئولیت شمرده اند که شخص از آن انتفاع ببرد و برای تحصیل سود محیط خطرناک را ایجاد کند. (کاتوزیان، ۱۳۹۷: ج ۱، ص ۱۹۳). لازم به ذکر است، قاعده ی من له الغنم فعلیه الغرم یعنی هرکس که غنم و منفعت برای اوست، غرم و خسارت نیز بر عهده ی او خواهد بود. (علوی قزوینی، مسعودیان زاده، ۱۳۹۳: ص ۷۷). بنابراین اشخاصی که در اثر انتفاع خودشان، ضرر ایجاد می کنند باید ضرر وارده را جبران نمایند زیرا در بحث محصولات تراریخته در مواردی که به اثبات می رسد که در اثر این محصولات ضرر وارد می شود زیان دیده به استناد مسئولیت محض نیازی به اثبات تقصیر عامل زیان بار و اینکه چه شخصی هست؟ نخواهد داشت بلکه دارندگان مجوز واردات در این راستا باید پاسخ گو باشند چراکه به استناد قاعده من له الغنم و علیه الغرم نیز مسئولیت محض در مورد متصدیان واردات محصولات تراریخته را قوی تر می کند لکن جایی اگر زیان دیده به کمک قواعد مسئولیت مدنی نتواند ضرر وارده به خود را جبران کند در این راستا مسلماً اشخاصی که از واردات محصولات تراریخته منفعت به دست می آورند؛ اکنون در اثر آن به دلیل ورود ضرر به مصرف کنندگان؛ باید ضرر وارده را جبران نمایند چراکه منتفعان همان اشخاص دارای مجوز هستند که هم صحت و سلامتی محصولات تراریخته را تعهد کرده اند و هم در اثر نقل و انتقال آن منتفع شده اند. (ج.ر.)

۲-۸. مسئولیت سخت و محصولات تراریخته

در حقوق کشور چک مقررات مربوط به مسئولیت سخت در بخش بند های ۴۲۰ الف - ۴۳۷ قانون مدنی (به استثنای ماده ۴۲۲-۴۲۴) آمده است این ها مواردی هستند که طبق آن ها، احراز تقصیر برای حمایت از زیان دیده لازم نیست. برای تحقق حقایق یک مورد خاص، فقط سه شرط باید رعایت شود که عبارت است از خسارت، حادثه و علت بین خسارت و حادثه. رویداد نادرست و واجد شرایط که منجر به آسیب شود دلیل کافی برای مسئولیت دارد و بنابراین هیچ تقصیری از شخص مسئول لازم نیست از آن جا که هیچ تقصیری لازم نیست نمی توان از حق تبرئه استفاده نمود اما در برخی موارد، قانون گذار به فرد خاطی اجازه می دهد در صورت احراز شرایط خاص خود را از مسئولیت خلاص کند. (bernhard, ۲۰۰۷: ۸۰)

زیرا؛ بر مبنای مسئولیت سخت، مسئولیت سنگینی برای اشخاصی که در زمینه ی محصولات تراریخته جهت تولید، واردات، عرضه و ... فعالیت دارند در نظر گرفته می شود چراکه مبنای مسئولیت سخت، برای ایجاد مسئولیت؛ تقصیر نمی باشد بلکه علت بین رویداد نادرست و آسیب وارده کفایت می کند بر همین اساس اگر اشخاص فوق الذکر مسئول جبران خسارات وارده شناخته شوند، دیگر نمی توانند برای فرار از مسئولیت خود از حق تبرئه استفاده نمایند چون مبنای ایجاد مسئولیت تقصیر نیست زیرا در صورت مسئول شناخته شدن، این حق را ندارند با اثبات عدم تقصیر خود، تبرئه شوند.

۲-۸-۱. مسئولیت اجتماعی دولت و محصولات تراریخته

طبق ماده ی ۱۱ قانون مسئولیت مدنی، که قسمت اخیر آن بیان شده است در مورد اعمال حاکمیت دولت هرگاه اقداماتی که بر حسب ضرورت برای تامین منافع اجتماعی طبق قانون به عمل آید و موجب ضرر دیگری شود دولت مجبور به پرداخت خسارات نخواهد بود و مفهوم مخالف آن این است که، اگر یکی از شرایط فوق نباشد دولت در صورت استناد ضرر به فعل وی مسئول جبران خسارات می باشد زیرا با توجه به این که دولت هر گونه اقدام در خصوص محصولات تراریخته را با اعطا مجوز به اشخاص دیگر واگذار می کند، این نشان از این دارد که دخالت دولت، حاکمیتی نیست بلکه اعمال تصدی است همچنین اقدامات دولت بر حسب ضرورت و برای تامین منافع اجتماعی طبق قانون به عمل آید در حالی که در حال حاضر به نظر می رسد ضرورتی بابت استفاده از محصولات تراریخته نیست بلکه می توان جهت تامین منافع اجتماعی از محصولات غیر تراریخته استفاده نمود بنابراین دولت با توجه به این که جهت واردات محصولات تراریخته و سایر اقداماتی که در قانون تصریح شده است نسبت به اعطاء مجوز اقدام می کند در صورت اثبات مضرات این محصولات در آینده مسئول جبران خسارات می باشد.

اما نکته ی مهم این است که، طبق اصل ۴۳ قانون اساسی می توان برداشت کرد که دولت وظیفه دارد جهت ریشه کن کردن فقر، محرومیت و برآوردن نیاز های انسان ها اقدامات لازمه را انجام بدهد که مشمول مسکن، خوراک، پوشاک، بهداشت، درمان و ... می شود بنابراین طبق قانون اساسی مسئولیت اجتماعی دولت در برابر مردم مشاهده می شود. (ج.ر) دولت باید منابع خود را برای تامین حقوق اجتماعی شهروندان مورد استفاده قرار دهد به طور کلی سیاست گذاری های اقتصادی به گونه ای شکل می گیرد که بتواند بستر تامین نیاز های اجتماعی - اقتصادی شهروندان را فراهم آورد این امر براساس نظریه دولت رفاه و ضرورت ارتقاء سطح امنیت اجتماعی در جوامع مختلف مورد توجه قرار می گیرد. (مصلی نژاد، ۱۳۹۱: ص ۳۱۸). مسلماً دولت در راستای ایجاد زندگی مناسب برای مردم تکلیف دارد، گاهی انجام این تکلیف ممکن است برای مردم ضرر داشته باشد چراکه اشخاص متعددی اعم از دولت و غیر آن در راستای آن دخالت دارند بنابراین در برخی موضوعات به ویژه تراریخته که بسیار حساس هستند نیازمند این است که راهکار هایی منطقی و عادلانه جهت جبران ضرر و زیان وارده به مردم ارائه داد لازم به ذکر است علاوه بر این که دولت در برابر تامین منافع عموم مسئولیت اجتماعی دارد در مورد محصولات تراریخته نیز در جهت واردات، عرضه و سایر جهات دخالت دارد لکن طبق قانون ایمنی زیستی جمهوری اسلامی ایران برای واردات، صادرات و عرضه ی این محصولات حتما باید به اشخاص با رعایت شرایطی مجوز بدهد زیرا اگر در آینده ضرر و زیان ناشی از محصولات تراریخته به اثبات برسد و در اثر مصرف آن به مردم خساراتی وارد شود دولت با توجه به مسئولیت اجتماعی که در برابر مردم جهت حمایت از آن ها دارد همچنین با توجه به نقش موثری که در اعطاء مجوز به واردکنندگان و عرضه کنندگان محصولات تراریخته دارد مکلف است خساراتی که با استفاده از محصولات تراریخته وارد شده است را، در صورت رجوع مردم، جبران نماید اما دولت در شرایط استناد ورود ضرر به فعل دارندگان مجوز بعد از جبران خسارات حق رجوع به آن ها را داشته باشد.

۲-۸-۲. صندوق های جبران خسارت

اشخاصی ممکن است به دلیل این که در خصوص محصولات تراریخته فعالیت هایی دارند مسئول جبران خسارات ناشی از آن محصولات باشند به همین جهت در برخی مقالات خارجی جهت تسریع در جبران خسارات ناشی از محصولات تراریخته یا تضمین حقوق زیان دیدگان صندوق های جبران خسارات را پیشبینی کردند به همین جهت مسائلی را مطرح کردند (Bernhard, ۲۰۰۷, p. ۱۴): اول این که آیا صندوق های غرامتی از قبل در کشور شما ایجاد شده یا برنامه ریزی شده است، خواه دولتی یا خصوصی یا ترکیبی از هر دو، که حداقل مقداری جبران خسارات را فراهم کند؟ دوم این که این وجوه چگونه تأمین می شود (به عنوان مثال به صورت مالیات بر محصولات تراریخته کاشته شده یا برداشت شده، یا مالیات بر فروش دانه های تراریخته، یا مالیات بر کارمزد نهادهای صدور گواهینامه ارگانیک)؟ سوم این که کدام گروه اپراتورها مشارکت کنندگان اصلی در صندوق هستند (به عنوان مثال، تولیدکنندگان محصولات تراریخته، کشاورزان سنتی، واردکنندگان یا توسعه دهندگان بذر، صنعت بیوتکنولوژی)؟ چهارم این که آیا کمکی توسط مقامات ملی یا منطقه ای اعطا شده است؟ پنجم این که آیا کمک به صندوق اجباری است یا داوطلبانه؟ ششم این که آیا تعادلی بین پول پرداخت شده به صندوق و هزینه های صندوق برقرار است؟ اگر چنین است، در چه بازه های زمانی عوارض با هزینه های واقعی تطبیق داده می شود؟ هفتم این که وجوه چگونه اداره می شوند؟ کدام ارگان مدیریت آن را بر عهده دارد؟

نکته ی مهم این است که، مضرات محصولات تراریخته مبهم است و هنوز ثابت نشده است به همین خاطر اگر در آینده مضرات این محصولات به اثبات برسد بسیاری از مصرف کنندگان ممکن است با انواع بیماری مواجه شوند به همین جهت می توان در مورد محصولات تراریخته صندوقی را ایجاد کرد و کلیه اشخاصی که در این زمینه ذینفع و همچنین فعالیت هایی دارند مکلف باشند با پرداخت مالیات، منابع مالی صندوق فوق الذکر را تأمین نمایند به عنوان مثال کشاورز با بذر تراریخته نسبت به تولید محصولات تراریخته اقدام می کند، اشخاصی مجوز تولید بذر تراریخته را دارند، وارد کنندگان نسبت به واردات محصولات تراریخته می پردازند و دولت یا همان دستگاه های اجرایی که در قانون ایمنی زیستی جمهوری اسلامی ایران ذکر شده است برای فعالیت های متعدد در زمینه محصولات تراریخته نسبت به اعطاء مجوز اقدام می کند بنابراین کلیه اشخاصی که، برای دخالت در موضوعات متعدد محصولات تراریخته، دارای مجوز هستند از قبیل تولید کننده، صادر کننده، فروشنده، واردکننده، عرضه کننده و... همچنین دستگاه های اجرایی که برای اعطاء مجوز دخالت دارند، با پرداخت مالیات؛ منابع مالی صندوق را تأمین نمایند تا در صورتی که در آینده ثابت شد در اثر مصرف این محصولات به مصرف کنندگان ضرر وارد شد تا آن جا که امکان پذیر است، جهت تسریع در جبران خسارات از این صندوق کمک گرفته شود.

موافقین و مخالفین محصولات تراریخته به ابعاد مثبت و منفی این محصولات توجه دارند اما آن چه اکنون مورد بحث است در این خصوص ابهاماتی وجود دارد که مضرات این محصولات را شامل می شود و به نوعی تهدیدی برای سلامتی جامعه ی انسانی می باشد و همین نکته توام با شک و تردید می باشد که به مرحله ی اثبات نرسیده است. با این شرایط اگر مضرات این محصولات به اثبات برسد برای جبران ضرر و زیان، بحث مسئولیت مدنی ملاحظه می شود البته اگر بین مصرف کننده و وارد کننده قراردادی باشد در این مورد تقصیر عامل فعل زیان بار راحت تر و با عدم انجام تعهد به اثبات می رسد زیرا این شخص طبق قرارداد باید کالای سالمی در اختیار مصرف کننده قرار می داد وقتی که ثابت شد تراریخته زیان بار است به دلیل عدم انجام تعهد تقصیر عامل فعل زیان بار، به اثبات می رسد اما در مقابل آن، مسئولیت غیر قراردادی است و در این مورد برای اینکه زیان دیده بتواند شخصی را به جبران خسارات ناشی از تراریخته محکوم نماید مکلف است تقصیر وی را به اثبات برساند به نوعی معلوم نماید واردکننده محصولات تراریخته چه کسی است؟ و علاوه بر آن محصولاتی که آن شخص به عنوان تراریخته وارد کرده است زیان بار بوده است یا خیر؟ بر همین اساس اکثر موارد؛ قراردادی بین واردکننده و مصرف کننده نهایی؛ موجود نیست و اثبات تقصیر برای زیان دیده بسیار سخت است با این وجود تضمین و تامین سلامتی مصرف کنندگان اقتضاء دارد با توجه به این که اشخاص برای این که به واردات این محصولات بپردازند باید دارای مجوز باشند و تعداد آن ها محدود است وقتی که مضرات این محصولات به اثبات رسید کلیه دارندگان مجوز بر مبنای مسئولیت سخت، نه تنها بدون اثبات تقصیر آن ها از سوی زیان دیده بلکه بدون استفاده از حق تبریئه، برای حمایت از زیان دیدگان، مسئول باشند همچنین جهت تسهیل جبران خسارات، رعایت دو شیوه حائز اهمیت می باشد اولاً با توجه به این که دولت در اعطاء مجوز برای واردات و فعالیت در خصوص محصولات تراریخته نقش موثری دارد و علاوه بر آن در برابر همه ی مردم مسئولیت اجتماعی دارد در صورت رجوع زیان دیدگان، دولت نیز باید جهت جبران ضرر و زیان اقدام نماید و در صورت استناد ضرر به دارندگان مجوز در صورت جبران خسارات، حق رجوع به دارندگان مجوز را داشته باشد. دوماً با ایجاد صندوق جبران خسارات ناشی از محصولات تراریخته می توان در جهت تامین حقوق زیان دیدگان گام بزرگ برداشت.

منابع

- کتب

۱. جعفری تبار، حسن (۱۳۷۵)، مسئولیت مدنی سازندگان و فروشندگان کالا، دادگستر، چ ۱.
۲. حسینی نژاد، حسینقلی (۱۳۷۰)، مسئولیت مدنی، بخش فرهنگی جواد دانشگاهی دانشگاه شهید بهشتی، چ ۱.
۳. صفایی، سید حسین، رحیمی، حبیب اله (۱۳۹۹)، مسئولیت مدنی تطبیقی، تهران: موسسه مطالعات و پژوهشهای حقوقی شهر دانش، چ ۲.
۴. عبدی پور، ابراهیم (۱۳۷۶)، بررسی تطبیقی مفهوم وآثار اضطرار در حقوق مدنی، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، چ ۱.
۵. فیض کاشانی، محمد محسن، (۱۴۰۶ق)، الوافی، اصفهان: کتابخانه امام امیرالمومنین(ع)
۶. عمید زنجانی، عباسعلی، قواعد فقه بخش حقوق خصوصی (۱۳۸۶)، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها(سمت) مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، تهران: چ ۴، ۱۳۹۱، چ ۱
۷. کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۷)، دوره مقدماتی حقوق مدنی: وقایع حقوقی - مسئولیت مدنی، تهران: شرکت سهامی انتشار، چ ۱۰.
۸. کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۷)، الزام خارج از قرارداد، مسئولیت مدنی، تهران: گنج دانش، جلد ۱، چ ۱۵.
۹. کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۷)، الزام های خارج از قرارداد، مسئولیت مدنی، مسئولیت های خاص و مختلط، تهران: گنج دانش، چ ۲.
۱۰. کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۷)، دوره حقوق مدنی: قواعد عمومی قراردادها، تهران: انتشارات گنج دانش، جلد ۴، چ ۱۰.
۱۱. محمدی، ابوالحسن، قواعد فقه (۱۳۷۹)، نشر میزان، تهران: چ ۱۳، ۱۳۹۳
۱۲. یزدی صمدی، بهمن، شاه نجات بوشهری، علی اکبر (۱۳۸۰)، گیاهان تراریخته و کشاورزی جهانی، تهران: انتشارات نقش مهر، چ ۱.

مقالات

۱۳. اسمعیلی پوزان، مریم، رجائی پور، مصطفی، رزمی، سید محسن (۱۳۹۶)، «دستکاری ژنتیکی و ممنوعیت ضرر در اسلام» اخلاق زیستی، شماره ۲۳.
۱۴. امانی، علی رضا (۱۳۹۲)، «جبران خسارات در بیوتکنولوژی» حقوق راه وکالت، شماره ۱۰.
۱۵. دیلمی، احمد، قاسم زاده، سید روح اله (۱۳۹۷)، «مسئولیت مدنی ناشی از خطر های ناشناخته فراورده در حقوق ایران و فقه امامیه» نشریه - علمی پژوهشی فقه و حقوق اسلامی، سال هشتم، شماره پانزدهم.
۱۶. عباسی، محمود، رزمخواه، نجمه، حیدری، بهار (۱۳۹۳)، «محصولات غذایی تراریخته و چالش های پیش رو از منظر اخلاق زیستی و حق بر غذا» فصلنامه اخلاق زیستی، سال چهارم، شماره دوازدهم.
۱۷. علوی قزوینی، سید علی، مسعودیان زاده، ذبیح اله (۱۳۹۳)، «قاعده من له الغنم و فعلیه الغرم» فصلنامه پژوهش نامه اندیشه های حقوقی، شماره ۱.
۱۸. علیدوست، ابوالقاسم، حسینی کمال آبادی، سید مرتضی (۱۳۹۶)، «مبانی فقهی مهندسی ژنتیک و محصولات تراریخته» فصلنامه تخصصی دین و قانون، شماره ۱۴.
۱۹. مشایخ، میلاد، شهبازی نیا، مرتضی، خوئینی، غفور (۱۳۹۶)، «مسئولیت مدنی ناشی از عیب تولید با رویکرد بر تولید محصولات تراریخته (به همراه مطالعه تطبیقی)» علوم سیاسی: مجلس و راهبرد، شماره ۹۲.
۲۰. مصلی نژاد، عباس (۱۳۹۱)، «سیاست گذاری اقتصادی و مسئولیت اجتماعی دولت» مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۴۲، شماره ۱.

۲۱. مهدی زاده، مهرانگیز، ربیعی، مریم، آل بویه، محمود، رستگار، حسین (۱۳۹۰)، «برچسب گذاری مواد غذایی یا تراریخته و حقوق مصرف کنندگان» فصل نامه حقوق پزشکی.

۲۲. مهاجر، مینا، صفائی، حسین، مهدوی دامغانی، عبدالمجید (۱۳۹۰)، «ملاحظات اخلاقی و حقوقی در کاربرد محصولات تراریخته با نگاهی به قانون ملی ایمنی زیستی» فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، سال ششم، شماره ۱.

۲۳. واحدی، مرتضی، ملا ابراهیمی، عماد، ارزانیان کرم الهی، نوربخش، بررسی ابعاد حقوقی تولید و کاربرد محصولات تراریخته با تاکید بر قانون ایمنی زیستی، پروتکل کارتاها، پروتکل ناگویا.

۲۴. یزدان پناه، مسعود، فروزانی، معصومه، بختیاری، زیبا (۱۳۹۵)، «بررسی تمایل کارشناسان جهاد کشاورزی خوزستان نسبت به محصولات کشاورزی تراریخته» علوم ترویج و آموزش کشاورزی ایران، جلد ۱۲، شماره ۱.

۲۵. A.koch. Bernhard(Ed). Liability and compensation schemes for damage resulting from the presence of genetically modified organism in non- gm crops. Country reports. European centre of tort and insurance law research unit for European tort law Austrian academy of science. (۲۰۰۷).

۲۰
مبانی فقهی حقوق اسلامی

